

Remâdî (1988), Hille (1988), Kâdisiye (1988) ve Erbil'de de (1975) yeni üniversiteler kurulmuştur. İran-Irak Savaşı sonucunda iktisadî durumu iyice yıpranan Irak'ta yeni kurulan üniversiteler özel olup paralı eğitim yapmaktadır; bunların başlıcaları Bağdat'taki Râfideyn, Tûrâs ve Mansûr ile Basra'daki Körfez Üniversite-si'dir.

Irak'ta 1979 yılında çıkarılan bir kanun-la okuma yazma seferberliği başlatıldı ve o zamana kadar % 42 olan okur yazar oranı en ücra köylere kadar ulaştırılan bu faaliyet neticesinde % 100'e yaklaştırıldı.

16 Nisan 1920'de Selâm adıyla Bağdat'ta kurulan kütüphane 1924'te Millî Kütüphane adıyla yeniden düzenlenmiştir; bugün burada çeşitli yerlerdeki şubeleriyle birlikte 1 milyona yakın kitap bulunmaktadır. 1930'lu yıllardan sonra Irak'ın bütün vilâyetlerinde birer genel kütüphane kurulmuştur.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Sa'd, *el-Tabakât*, bk. İndeks; Taberî, *Târîh* (Ebû'l-Fazl), bk. İndeks; Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eğânî*, XI, 54; XVI, 106; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 66-69, 357; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, bk. İndeks; İbnü'l-Cevzî, *Menâkıbu Bağdâd*, Bağdad 1921, s. 26; Yâkût, *Mu'cemû'l-üdeba'*, IV, 56; V, 157-158; İbnü't-Tiktakâ, *el-Fahrî*, bk. İndeks; İbn Hallikân, *Vefeyât*, bk. İndeks; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, bk. İndeks; Gustave Lebon, *Hağdâretü'l-'Arab* (trc. Âdil Züeytir), Kahire 1928, s. 525 vd.; Hasan Ayn, *el-'Irâk ve mâ tevâlâ 'aleyh min hağdâret*, İskenderiye 1952; Nâsirüddin el-Esed, *Meşâdirü's-şî'ri'l-Câhili*, Kahire 1962, bk. İndeks; Saïd ed-Dîvecî, *Medârisü'l-Mevsil fi'l-'ahdi'l-'Osmânî*, Bağdad 1964; Âide Süleyman Ârif, *Medârisü'l-fenni'l-kadim*, Beyrut 1392/1972, s. 65-87; Cevâd Ali, *el-Mufaşşal*, bk. İndeks; M. Hüseyin ez-Zebîdî, *Melâmiḥ mine'n-neḥḍati'l-'İlmiyye fi'l-'Irâk fi'l-kaḥneyni'r-râbi' ve'l-ḥâmisî'l-hicriyyeyn*, Bağdad 1980; a.m.f., "el-Merâkizü's-şekâfiyye fi'l-'Irâk fi'l-kaḥneyni'r-râbi' ve'l-ḥâmisî'l-hicriyyeyn", *Mecelletü'l-Mü'errifi'l-'Arabî*, XX, Bağdad 1981, s. 202-220; Ahmed Matlûb, *Hareketü'l-ta'rib fi'l-'Irâk*, Bağdad 1983, s. 210-220; *Hağdâretü'l-'Irâk* (nşr. Dârü'l-Hürriyye), Bağdad 1985, I-XIII; C. Avvâd, *Ḥazâ'inü'l-kütübi'l-kadimiyye fi'l-'Irâk*, Beyrut 1986, s. 18, 30, 196, 256; M. Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark: Elâm ve Mezopotamya, Türk Tarihinin İlk Devirleri*, Ankara 1987, s. 393-404, 583; Müreyzin Saïd Müreyzin Useyrî, *el-Hayâtü'l-'İlmiyye fi'l-'Irâk fi'l-'asri's-Selcûki*, Mekke 1407/1987, s. 49, 180-189; İsmail Erünsal, "İslâm Medeniyetinde Kütüphaneler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihî*, İstanbul 1989, XIV, 211-230, 244-245; S. N. Kramer, *Tarih Sümer'de Başlar* (trc. Muazzez İlmiye Çığ), Ankara 1990, s. 1-16, 158, 195-198, 284-287; İd Mer'î, "el-Kitâbe ve't-ta'lim fi bilâdi'r-râfideyn", *Dirâsât târihiyye*, XLIII-XLIV, Dimaşk 1992, s. 7-42.

ÂDİL CÂSİM EL-BEYÂTÎ

3. Mimari. Irak'ta İslâm mimarisi altın çağını Abbâsî, Selçuklu ve Atabekler döneminde yaşamış, ancak bu eserlerin çoğu günümüze ulaşmamıştır. Başlangıçta Mezopotamya kültürlerinden, özellikle Bâbil mimarisinden etkilenen Abbâsî sanatı Sâmerâ ile birlikte Türk dünyasına açılmış, Bağdat Tuğrul Bey'den sonra Selçuklu âbideleriyle donatılmıştır. Osmanlı döneminde yapılan ve günümüzde bu kültürün temsilcisi olan mimari eserler daha çok mahallî üslûpla ele alınmış küçük ölçüde iddiasız yapılardır; XVIII. yüzyıl sonrası dış süslemelerinde İran etkisi görülür.

Irak'ın İslâm topraklarına katılmasından hemen sonra kurulan Kûfe ve Basra'ya Abbâsîler zamanında Rakka ve Sâmerâ eklenmiş, ancak asıl mimari gelişme yine yeni kurulan Bağdat'ta gerçekleşmiştir. Halife Hârûnürreşîd zamanında binbir gece masallarına da yansıyan ihtişamlı bir hayatın yaşandığı Bağdat, Sultan Melikşah'tan sonra bir Selçuklu şehri karakteri kazanmıştır. Atabekler döneminde ise Musul, Sincar ve Erbil'in birer başşehir olarak varlıklarını sürdürdükleri görülür. Etrafı surlarla çevrilen şehirler cami, medrese, imaret, saray, çarşı, han ve hamamlarla donatılarak ilim, sanat ve ticaret merkezleri haline getirilmiştir. Ancak Irak'ın bu parlak dönemini Moğol istilâsı ile sona ermiş, sadece Celâyirli ve Karakoyunlular zamanında biraz canlanmış, Osmanlı idaresinde de bu canlılığını nisbeten korumuştur. Irak'ta uzun bir zaman diliminde vücuda getirilen İslâm mimarisini şöylece özetlemek mümkündür:

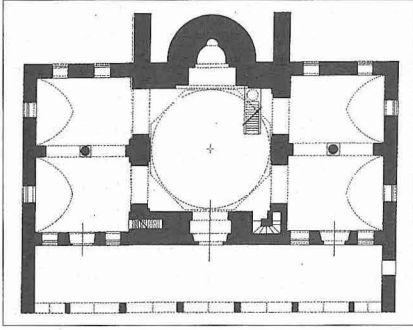
Külliyeler. Irak'taki mimari eserlerde külliyelerin çoğunlukla bir türbe etrafında geliştiği görülür. Bu topraklarda Yûnus, Yûşâ, Şîf, Cîrcîs gibi nebîler; Hz. Ali, Hz. Hüseyin, Mûsâ el-Kâzım gibi Ehl-i beyt'ten zatlarla Şîf imamları; Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf gibi Ehl-i sünnet imamları ve Abdülkâdir-i Geylânî, Cüneyd-i Bağdâdî, Ma'rûf-i Kerhî, Şehâbeddin es-Sühreverdî gibi tasavvuf ehli velîler yatmaktadır. Selçuklu döneminde çoğunun mezarı üzerine birer türbe yapılarak bu mekânlar ziyaret yeri haline getirilmiştir. Genellikle hac yolu üzerinde bulunan türbelerin yanına zamanla ziyaretçi ve görevlilerin ihtiyaçlarını karşılamak üzere cami, medrese, zâviye, tekke gibi yapılar eklenince külliyeler ortaya çıkmıştır.

Bağdat'ta etrafı kale gibi surlarla çevrili olan İmâm-ı Âzam Külliyesi'ne 1935 yılına kadar kule burçlarla desteklenen

iki büyük taç kapıyla giriliyordu. Yıkılan surların ve kapıların yerlerinde bugün sembolik nitelikte bir avlu duvarıyla iki kapı bulunmaktadır. Diğer külliyelerde avluya açılan taçkapıların yer aldığı kuşatma duvarları görkemli birer cephe oluşturur (bk. ÂZAMİYE KÜLLİYESİ). Şîfler'ce ihtimam gösterilen külliyelerin cepheleri Safevî ve Kaçar dönemlerinde, Abdülkâdir-i Geylânî Külliyesi'ninki ise Irak Cumhuriyeti tarafından kemerleri kademeli nişler, kemer üstlerinden saçağa kadar uzanan tuğla-terrakota, mozaik çini ve kalem işi süslemelerle saray cephelerine benzetilmiştir (bk. ABDÜLKÂDİR-i GEYLÂNÎ KÜLLİYESİ). Şehâbeddin Sühreverdî Külliyesi'nin avluya açılan taçkapısı iki yandan sebil nişleriyle zenginleştirilmiştir. Külliyelerin çoğunda, etrafını çeviren kuşatma duvarlarına yaslanan ve cepheleri avluya bakan iki katlı medrese ve tekke hücreleri mevcuttur. Necef'te Hz. Ali Külliyesi'yle (Meşhed-i Ali) Kerbelâ'da Hz. Hüseyin Külliyesi'nde ikişer, Mûsâ Kâzım Külliyesi'nde dört minare yükselir; Abdülkâdir-i Geylânî Külliyesi'ndeki iki minare ise farklı dönemlerde yapılmıştır.

Irak'ta merkezi cami olan Selçuklu külliyelerinin hiçbirisi günümüze ulaşmamıştır. Kaynaklarda geçen Selçuka Hatun ve Terken Hatun külliyesi cami, medrese ve imaret binalarından oluşuyordu. Erbil ve Musul ulucamileriyle Musul Mücâhidî Camii, etraflarında sıralanan külliye yapılarının merkezinde bulunuyordu. Osmanlı döneminde yapılan camilerin çoğu da külliye niteliğindedir. Son cemaat yerinin bir bölümü türbe haline getirilmiş ve diğer yapıları avlu etrafına sıralanmış camilere Bağdat'ta Murâdiyye (Murad Paşa), Âdile Hatun ve Haydarhâne, Musul'da Hizâm, Paşa ve Râbia Hatun camileri örnek gösterilebilir. Külliye binalarının çoğu bugün yıkılmış durumdadır.

Cami ve Mescidler. Tarihî kaynaklardan Irak'ta çok sayıda cami ve mescid inşa edildiği öğrenilmektedir. Ancak XIII. yüzyıla kadar yapılan eserlerin plan ve mimari durumları hakkında yeterli bilgi mevcut değildir. VIII ve IX. yüzyıllarda Bağdat'ta inşa edilen Halife Mansûr ve Rusâfe camileriyle IX. yüzyılda Sâmerâ'da yapılan Mütevekkiliyye (Sâmerâ Ulucamii) ve Ebû Dûlef camileri dikdörtgen revaklı bir avlu önünde neflerden oluştuğları, yine Bağdat'ta bulunan Sultan Tuğrul Bey ve Melikşah camilerinin ise İran'daki Selçuklu camileri gibi mihrap önü kubbeli ve avlulu-eyvanlı plan şemasına sahip olduğu sanılmaktadır. Selçuklular

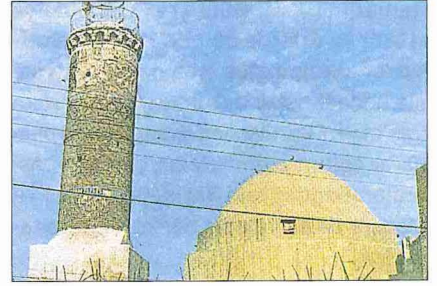
Mücâhidî Camii'nin planı

zamanında inşa edilip yalnız minareleri günümüze kadar gelebilen Bağdat Halife ve Zümrüd Hatun camileriyle Kumriyye (Kameriyye) Camii, Osmanlı döneminde çok kubbeli cami planında yeniden yapılmıştır. Harimleri altışar kubbeyle örtülen bu camilerin yanı sıra İmam Âkûlî ve Saray camileri de onar kubbeli harimleriyle aynı gruba girer. Hepsî dikdörtgen planlı olup iç mekânları pâyelerle mihraba paralel ikişer nefe ayrılmıştır. Musul Ulucamii ise dört nefli, yirmi sekiz kubbe ve tonozludur. Küçük ölçüde ele alınan çok kubbeli camiler, Saray Camii dışında Anadolu'daki ulucamiler seviyesine çıkmamıştır. Külliyelerdeki türbelere bitişik camilerin çoğu kare planlı ve sekiz destekle taşınan tromp geçişli tek kubbeyle örtülüdür; mekân üç taraftan nefler ve kubbeli revaklarla genişletilmiştir. Mimar Sinan'ın eseri olan Abdülkâdir-i Geylânî Camii, plan ve mimari bakımından İstanbul Silivrikapı Hadım İbrâhim Paşa Camii'ni hatırlatır. Bu camilerin harimleri, Seyyid Sultan Ali Camii dışında doğu ve güney taraftan penceresiz kalın duvarlarla çevrili olduklarından nisbeten karanlıktır.

Irak'ta, günümüze ulaşabilen camilerde daha çok enine gelişmiş hacimde mihrap önü kubbeli planın uygulandığı görülür. İlk olarak Musul Mucâhidî Camii'nde rastlanan bu plan şemasında iç mekân, ortada büyük bir kubbe ile yanlarda yer alan ikişer beşik tonozla örtülü üç bölüm halindedir. Harime hâkim olan orta kısım yanlara geniş kemerlerle açılmaktadır. Yan bölümler, ortada bir pâyve ve duvarlara yaslanan ikişer kemerle tekrar ikiye bölünmüştür. Musul camilerinin çoğunda yan kısımlara birer mihrap ve kuzey duvarlarına giriş kapıları açılmak suretiyle cemaat bakımından üç kısma ayrılan

bir yapı ortaya konulmuştur. Sağ tarafı Şâfiîler'e ve sol tarafı Hanefîler'e tahsis edilen bu camilerin kubbeli ana mekânına "cuma kısmı" denilmektedir. Musul Hizâm, Ömer el-Esved, Paşa, Ömeriyye ve Agavât camileri bu üç bölümlü yapıların tipik örnekleridir. Enine gelişmiş mihrap önü kubbeli plan şeması Bağdat camilerinde değişik bir biçimde uygulanmış, orta kubbeyi taşıyan pâyve sayısı dörde çıkarılarak daha geniş ve bütünlük gösteren bir iç mekân elde edilmiştir. Mimar Sinan'ın tasarımladığı Murad Paşa (Murâdiyye) Camii'nde görülen sekiz destekli cami planı Ahmediyye ve Haydarhâne camilerinde de tekrarlanmıştır. Bu camilerde yan kısımlar, mihraba paralel ikişer kemerle desteklenen ikinci derecede kubbeyle örtülüdür. Dıştan, orta kubbenin kasnakları Timurlu sanatının etkisiyle aşırı derecede yükseltilerek Semerkant yapılarına benzetilmiştir. İmam Ebû Yûsuf Camii, Irak'ta cami mimarisinde tek örnek olarak merkezî plan şemasına sahiptir. Harimi, dört pâyve üzerine oturan büyük bir orta kubbe ile etrafında sıralanan sekiz küçük kubbe örtmektedir.

Camilerin hemen hepsinde üç, beş veya yedi gözlü son cemaat yeriyse harim girişlerinde son cemaat yeri niteliğinde bölümler mevcuttur. Tuğla malzemeyle yapılan Bağdat camilerinde taçkapılı cephe düzenine önem verilmiştir. Murâdiyye, Ahmediyye ve Haydarhâne camilerinin harime geçen kuzey cephelerinde, beden duvarlarından 1/3 oranında yüksek tutulmuş üzeri kaburgalı yarım tonozla örtülü taçkapılar mevcuttur. Cepheler sivri kemerli pencere ve sathî nişlerle teşkilâtlandırılmış, araları değişik renk ve kompozisyonlarda mozaik çinili süsleme panolarıyla bezenmiştir; kubbe ve kasnakları da Timurlu sanatını yansıtan sır altı

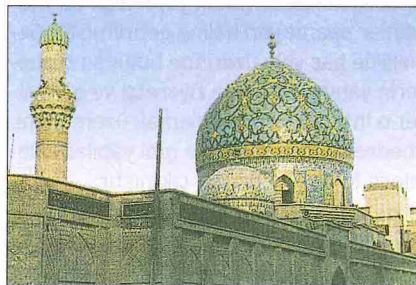
Ömer el-Esved Camii – Musul

tekniklerinde çinilerle kaplanmıştır. İç mimari daha sade olup kubbe geçişlerinde, taçkapılarda da görülen yıldız kollu ve baklava motifli tuğla süslemeler mevcuttur. Kuzeydeki giriş bölümleriyle bazı camilerin doğu ve batı kolları üzerinde mahfiller yer almaktadır. Mihrapların çoğu çokgen planlı ve çini süslemelidir. Musul'da Atabekler döneminde yapılan sanat şaheseri kireç taşı ve mermer mihraplar Bağdat Müzesi'ne kaldırılmıştır. Minberlere Anadolu'daki camiler kadar önem verilmediği görülür. Sıcak iklim sebebiyle az pencere açıldığından camilerin harimleri genelde loştur.

Minareler. Irak'ta yapılan ilk minare örnekleri Sâmerîrâ'da görülmektedir. IX. yüzyıla ait Mütevekkiliyye ve Ebû Dûlefe camilerinin melviye denilen minareleri, kitlesel kare kaide üzerinde daralarak yükselen ve helezonik bir dış merdivenle çıkılan gövdeleriyle Sumerler'in zikkuratlarını hatırlatır. Bağdat'ta Sultan Melikşah'ın yaptırdığı Halife Müstansır-Billâh'ın tamir ettirdiği Halife (Hulefâ, Sûku'l-gazl) Camii minaresi ise silindirik gövdeli minarelerin öncüsü durumundadır. Biri sekizgen kaide üzerinde, diğeri vaktiyle bitişiginde yer alan caminin beden duvarları seviyesinde bulunan iki şerefesi vardır. Bağdat Abdülkâdir-i Geylânî ve Sincar Kutbüddin camileriyle Erbil ve Dakûk ulucamilerinin Selçuklu ve Atabekler döneminden kalan minareleri de aynı tiptedir. Bu minarelerde kaideler nişlerle, gövdeler de enine süs kuşaklarıyla bezenmiştir. Ma'rûf-i Kerhî ve Halife camilerinin minarelerinde Selçuklu, Mercan Medresesi'nin çifte minarelerinde ise Celâyirli döneminde yaygın olan bitkisel süslemeler dikkat çeker.

Osmanlı döneminde Musul minareleri taştan, Bağdat ve Güney Irak minareleri

Haydarhâne Camii – Bağdat

tuğladan yapılmıştır. Bağdat minareleri kare ve sekizgen kaide üzerinde silindirik gövdeyle devam eder ve dışa taşkın mukarnaslı altlığa sahip şerefe ve petekleriyle yapı bakımından Anadolu ve İstanbul minarelerine benzer. Ancak İmam Âkûlî Camii minaresi dışında kalanların tamamı kaideden külâha kadar sırlı tuğla ve mozaik çinilerle bezenmiştir. Çoğu yeşil çiniden kavuk şeklinde bir külâhla örtülüdür. Şiîler'e ait türbe ve camilerin minarelerinde İran üslûbuyla yapılmış üzeri siperli köşk tipi şerefele bulunmaktadır. Musul'daki Atabekler döneminden kalan tuğla minareler iklim ve malzemeden kaynaklanan sebeplerle doğuya doğru eğrilmiştir. Külliyele dışında Sünnîler'e ait camilerde tek minare vardır. Çifte minareli tek örnek olan Âsafîye Camii'nin bir minaresi sonradan yol genişletilmesi sebebiyle yıktırılmıştır.

Türbeler. Irak'ta "kubbe" adıyla anılan türbe mimarisi, IX. yüzyıldan kalma Kubbetü's-süleybiyye dışında Selçuklu döneminde gelişmiştir (bk. ABBÂSÎLER [Sanat]). Hülâgû istilâsında yıkımdan kurtulan, ancak daha sonra çoğu Safevîler'in saldırıları sırasında tahribata uğrayan Sünnî türbeleri Osmanlı döneminde yenilenmiştir. Bedreddin Lü'lü'nün Şiî liderleri adına yaptırdığı türbelerin çoğu ise orijinal mimarileriyle günümüze kadar gelebilmiştir. Külliyelede yapıların çekirdeğini oluşturan türbeler kare şeklinde planlanmış, üstleri çok defa pendentif geçişli kubbelerle örtülmüştür. Musul ve çevresindeki türbelerin kubbeleri dıştan piramidal, Bağdat ve Güney Irak'taki türbelerin kubbeleri ise mukarnaslı konik külâhla kaplıdır. Külliye içindeki türbelere, batı yanlarına bitişik cami harimleri ve kuzeyden açılan iki kapı ile girilmektedir. Bağdat'ta Seyyid Sultan Ali, Abdülkâdir-i Geylânî, Mûsâ Kâzım ve Musul'da Nebî Yûnus külliyelerinde harim kapısı hâcet penceresi şekline dönüştürülmüştür. Bağdat Zümrüd Hatun, Muhammed İbn Sekrân, İmam Hadîd, Şeyh Necmeddin ve Hilâle Makâm-ı Şems türbeleri sekizgen gövdelidir ve hepsi Selçuklu tarzı denilen bu bölgeye has mukarnaslı yüksek kubbelerle örtülüdür.

Sâmerrâ'da İmam Dürî, Zübeyr'de Hasan-ı Basrî, Dakûk'ta İmam Muhammed el-Bâkır, Kebîse'de Makâm-ı Hızır türbeleriyle Musul'daki türbelerin tamamı kare planlıdır. Yahudi ve hristiyanlarca da kutsal sayılan bazı İslâm öncesi türbeler

İmam Avnuddin Türbesi

eski halleri üzerine aynen yenilendiklerinden kible yönünde değildir. Musul'da İmam Yahyâ, İmam Avnuddin, Nebî Yûnus ve Nebî Circîs türbelerinde mihraplar kibleye gelen köşeye yerleştirilmiştir. Kifl Hezekiel Türbesi tek örnek olarak dikdörtgen planda inşa edilmiştir. Tuğladan yapılan türbelerde dış ve iç cepheler tuğla-sırlı tuğla, taştan yapılan türbelerde giriş cepheleri tuğla üzerine mozaik çini, iç mekânlar ise alçı üzerine bitkisel ve geometrik motiflerle süslenmiştir. Selçuklu, İlhanlı ve Celâyirli dönemlerinde yapılan türbelerin altında cenazelik bölümü mevcuttur. Musul türbelerinin çoğunda gövde ile cenazelik arası ayrılmadığından ziyaret için zemin seviyesinin altında bulunan sandukalara merdivenle inilmektedir. Türbelerde dönemlerine uygun tarzda yapılmış zengin süslemeler ve sandukalar ile hediye edilmiş kıymetli eşya bulunmaktadır.

Medreseler. Moğol istilâsına kadar İslâm âleminin ilim ve kültür merkezi olan Bağdat'ta birçok medrese yapılmıştır. Büyük Selçuklu dönemine ait ünlü Nizâmiye medreselerinin üç tanesi Irak'ta bulunuyordu. Ancak bu dönemin diğer mimari eserleri gibi medreselerinin de çoğu günümüze ulaşmamıştır. XIII. yüzyıldan sonra Irak'ta dört eyvanlı-avlulu medrese geleneğine uyulmadığı görülür. Yine açık avlulu olan ve baş eyvanı bulunan medreselerde klasik şemadaki diğer eyvanların yerine türbe ve mescidler yapılmıştır. Halen mevcut üç medrese üç ayrı plana sahiptir. Irak'ta Sünnî mezhepler için aynı binada birer eyvan yerine ayrı ayrı medreseler yapılarak bu durum kitâbe ve vakfiyelerinde belirtilmiştir. Meselâ Musul İzzîyye ve Atabekiyye medreseleri Hanefî ve Şâfiîler, Bağdat Ebû Hanîfe, Sultan Melikşah, Terken Hatun ve Benefşe Hatun medreseleri Hanefîler, Nizâmiye ve Züm-

rüd Hatun medreseleri Şâfiîler, Müstansırıyye Medresesi ise dört mezhep için yapılmıştır.

Müstansırıyye Medresesi girişle birlikte dört eyvanlı planlanmış, ancak dördüncü eyvan mescid haline getirilmiştir; medresenin batısında dârülcür'ân adıyla anılan dışa açık bir eyvanı daha mevcuttur. Yapının doğusunda çok amaçlı odalarla güneybatısında dersaneler yer almaktadır. Bağdat Mercan (Mercâniyye) Medresesi açık avlulu ve iki katlıdır. Son yıllarda restore edilen bu iki medreseden günümüzde müze olarak faydalanılmaktadır. Musul Kemâliyye Medresesi'nin bugüne kalan bölümü sekizgen planıyla daha çok kütüphaneleri hatırlatmaktadır. İmâm-ı Âzam Medresesi tamamen yıkılarak yerine modern binalar yapılmıştır. Bağimsız planlanan bu medreselerden başka Irak'ta külliye ve camilerle birlikte ele alınmış birçok medrese mevcuttur. Külliyelede avlu etrafına sıralanan medrese hücreleri camilerde avlunun bir köşesine toplanmıştır. Bağdat medreseleri tuğladan yapılmış, dış ve iç cepheleriyle görkemli taçkapıları tuğla-terakota malzeme üzerine âyet kitâbeleri ve geometrik kompozisyonlarla süslenmiştir. Musul medreselerinde ise taş ve mermer işçiliğiyle malzemeye uygun geometrik motifli tezyinata ağırlık verilmiştir.

Hanlar. En eski çağlardan beri Basra körfezini Akdeniz'e, Hicaz ve Ortadoğu'yu Anadolu'ya bağlayan yollar Irak'tan geçmektedir. İstanbul'dan gelip Diyarbakır, Nusaybin ve Habur üzerinden Irak'a giden ana yol Delikan, Musul, Erbil, Altınköprü, Kerkük ve Dakûk menzillerinden sonra doğuya yönelerek Hemedan'a, güneyi takiben de Bağdat ve Basra'ya ulaşıyordu. Diğer bir kol da Basra'dan itibaren Fırat nehrini takip ederek Rakka üzerinden Suriye ve Mısır'a gidiyordu. Selçuklular, Atabekler ve Osmanlılar zamanında bu yollar üzerine birçok ribât ve han yapılmıştır. Ancak I. Dünya Savaşı sonrasında yeni Musul-Bağdat-Basra karayolunun açılması sebebiyle eski kervan yolu önemini kaybetmiş, üzerindeki hanlar da kısa zamanda yok olmuştur. Günümüze kısmen ulaşabilen örneklerden Musul'daki han Bedreddin Lü'lü tarafından yaptırılmıştır; Gümrükçü Han, Benî Saîd Hanı ve Mızrakçı Hanı Osmanlı döneminden kalmaz. Bağdat'ta Celâyirli devrinde yapılan Mercan Han da restore edilmiştir. Necef ve Kerbelâ'yı İran'a bağlayan yollar üzerindeki Safevî hanları halen kullanılmaktadır.

Hanların çoğu dikdörtgen planlı olup dışa taşkın yarım yuvarlak kulelerle desteklenmiş sur duvarlarıyla birer kale görünümündedir. Sivri kemerli taçkapılardan girilen bu binaların iç mekânları, Müşâhede ve Mahmûdiyye hanlarında olduğu gibi duvarlara oturan kubbe ve tonozlarla örtülü revaklı bölmelerden meydana gelmektedir. Avluya bakan revaklı kısım, diğerlerinden 1 m. kadar yüksek tutularak sıcak mevsimlerde yolcuların yatması için üzeri açık teras şeklinde düzenlenmiştir.

Su Mimarisi. Irak'taki su mimarisini köprüler, hamamlar, çeşmeler, sebiller, kanallar ve bentlerle şadırvan ve havuzlar oluşturur. Ülkeyi baştan sona kateden Dicle ve Fırat nehirleriyle kolları üzerinde birçok köprü yapılmıştır. Bunlardan Habur Köprüsü, geniş kemer açıklığı ve mimari yapısıyla Anadolu'daki Selçuklu taş köprülerinin öncüsü durumundadır. Üç gözlü Altın Köprü'den hiçbir iz kalmamıştır. Sâmerî'deki Zerefşân Köprüsü ile Deyrizor Suyu üzerindeki Bedreddin Lü'lü'nün eseri Araban Köprüsü'nün yalnız ayakları günümüze ulaşabilmiştir. Musul ve Kerkük köprüleri birbirine yakın ve yuvarlak kemerli gözleri, aç yapmadan uzanan üst yapılarıyla dikkat çeker. Dubalar üzerine kurulmuş açılıp kapanabilen Bağdat köprüleri doğu ve batı yakalarını birbirine bağlamalarının yanı sıra Osmanlı döneminin Basra-Bağdat arası su yolu ticaretinde karakol ve gümrük hizmetlerini de yerine getirmişlerdir.

Irak'taki hamamlar klasik Roma ve Osmanlı hamamlarından daha farklı bir planda ele alınmıştır. Eyvan şeklinde giriş bölümleri bulunan yapıların çoğunda ılıkılık kısmı yoktur. Çoğunun külhani alta alınarak yapı iki katlı hale getirilmiş veya kullanılan bölümlerin etrafında "L" biçimi inşa edilmiştir. Bağdat'taki Yetim, Haydar, Reşid Paşa ve Cevâdeyn hamamlarıyla Musul'daki Kale, Attârîn ve Saraçhâne hamamları halen kullanılmaktadır; Bağdat'takilerin tamamı Osmanlı döneminde kalmadılar.

Halife Mansûr'la başlayan imar faaliyetleri sırasında Bağdat'ın şehir suyu ihtiyacının karşılanması ve çevredeki bahçelerle tarlaların sulanması amacıyla muntazam kanallar yapılmış ve Dicle nehrinden beslenen bu kanalların "dârû'l-mesennât" adı verilen maksemelerde toplanıp oradan ince şebekelerle dağıtımı gerçekleştirilmiştir. Bugün Kasrû'l-Abbâsî adıyla anılan binanın bir bölümünün bu amaçla inşa edildiği sanılmaktadır.

Habur Köprüsü

Saray ve köşklerin yanı sıra Musul'daki camilerin avlularına Atabekler döneminde birer şadırvan yapılmıştır. Bağdat yapılarında ise şadırvan yerine çeşme ve abdestliklerin tercih edildiği görülür. Yerleşim alanlarının tamamında, cadde ve sokak başlarında yer alan günümüze ulaşmamış pek çok Osmanlı çeşme ve sebili bulunuyordu. Bağdat'taki Özbek, Âsafîye, Seyyide Emine, Ali Efendi, Şeyh Sirâceddin, Haydarî, Hacı Fethî, Âkûlî, Ali Rızâ Paşa, Hâlid Ağa ve Necib Paşa bunların en tanınmışları idi.

Askerî ve Sivil Yapılar. Irak'taki askerî yapıların başında şehirleri koruyan surlar ve kaleler gelmektedir. Halife Mansûr'un bizzat planını çizdiği ilk Bağdat'ın etrafı 2352 m. çapındaki tam daire şeklinde surlarla çevrilmişti. Bu surlar Selçuklu döneminde takviye edilmiş, Moğol yıkımından sonra da Dicle'nin doğu ve batı yakalarını içine alacak şekilde yeniden yapılmıştır. Musul, Sincar ve Erbil kalelerinden ise yer yer sur kalıntıları ile bazı burçlar günümüze ulaşabilmiştir.

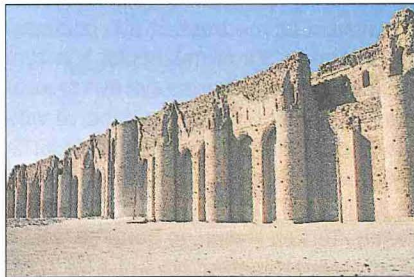
Karakoyunlu döneminde yapıp Osmanlılar tarafından yenilenen Bağdat Sarayı ve Kışlası Dicle nehri kenarında etrafı yüksek duvarlarla çevrili müstahkem bir yapıdır. Batıdaki iki katlı saray kısmı, "U" biçiminde bir avlu etrafına dizilmiş deği-

şik plan ve boyutlardaki kabul salonları, müstakil odalar, birbiri içinden geçilen çalışma odaları, koridorlar ve nehre bakan seyir köşklerinden oluşmaktadır. Doğudaki kışla bölümü yeniçerilerin kalabileceği şekilde düzenlenmiş, ikinci avlu kapısından sarayla bağlantı sağlanmıştır. Yapı günümüzde de kullanılmaktadır.

Halife Mansûr'un Bağdat'ta yaptırdığı sarayın tamamen ortadan kalkmasına karşılık Uhaydır, Atşân, Belkuvârâ ve Hâkan sarayları ile Kasrû'l-Âşık Abbâsî döneminden kalan başlıca sivil yapı örnekleridir. Bedreddin Lü'lü'nün Musul'daki Karasaray'ının ise sadece bazı duvar parçaları ayakta. Tarihî kaynaklarda da Bağdat'ta Tuğrul Bey Sarayı ile Münis el-Muzaffer, Sebük Tegin, Emîr Sungur, Porsuk, Mücîrüddin Abak konaklarının adlarına rastlanmaktadır. Kâzım Paşa Konağı tek sağlam eserdir ve bugün İngiltere büyükelçilik binası olarak kullanılmaktadır.

Irak'taki mimari eserlerde genellikle kuzeyde taş, güneyde tuğla malzeme kullanılmıştır. Musul civarından çıkarılan kalker cinsi hallân taşı ile Güney Irak'taki tuğla yapımına elverişli killi topraklar ve Bâbil harabelerinden yağmalanan milyonlarca tuğla bu tercihin başlıca sebepleridir. Sâmerî'da kerpiç ve tuğla, Bağdat ve Basra'da tuğla, Musul, Sincar ve Dakûk'ta taş ve mermer ağırlıktır. Selçuklu ve Atabekler döneminde bütün minareler tuğladan, Osmanlı döneminde taş ve tuğladan yapılmıştır. Yapıların temellerinde subasmana kadar taş; kemer, geçiş elemanları ve örtü sistemlerinde tuğla; taşıyıcı destek unsurları ile çerçevelerde de taş veya mermer tercih edilmiştir. Mihrap ve minberler mermer yahut üzeri çiniyle kaplanmış tuğla; kapı-pencere kanatları, bazı minber ve sandukalarla nâdir olarak sütun, sütun başlıkları ve kirişler uzak ülkelerden getirilen sert ahşap malzemeyle yapılmıştır. Mimari süslemede tuğla, sırlı tuğla, alçı, terrakota, mermer, mozaik çini ve sır altı tekniğinden çini levhalar kullanılmıştır.

Uhaydır Sarayı'nın sağlam kalmış duvarlarından birinin dış cephesi

BİBLİYOGRAFYA :

J. S. Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, London 1827; M. v. Berchem, *Monuments et inscriptions de l'Atabek Lulu de Mosul*, Gies-sen 1906; E. Herzfeld, *Samarra*, Berlin 1907; A. Sofi, *el-Âşâr ve'l-mebâniyyetü'l-İslâmiyye fi'l-Mevşıl*, Musul 1940; Mustafa Cevâd - A. Susa, *Delîlûl harîâtî Bağdâdî'l-mufaşşal*, Bağdad 1958; Beşir Fransis, *Bagdâd: Târîhuâ ve âşâ-ruhâ*, Bağdad 1959; C. Avvâd, *Medînetü'l-Mevşıl*, Bağdad 1959; Saîd Dîvecî, *Cevâmî'u'l-Mevşıl fi muhtelifi'l-ûşûr*, Bağdad 1963; a.mlf., *el-Mevşıl*, Bağdad 1965; Behçet Ünsal, *Mimari Tarihi*, İstanbul 1963, s. 72-115; Nâci Ma'rûf, *Tahtîlû Bağdâd*, Bağdad 1966; Abdüsselâm Raûf, *Medârisü Bağdâd fi'l-âsri'l-Abbâsî*, Bağdad 1966; A. Hadîsî - H. Abdülhâlik, *el-Kibâbü'l-Mahrûtiyye fi'l-İrâk*, Bağdad 1974; A. Nâbia Abbott, *el-Kitâbü'l-Abbâsiye* (doktora tezi, 1976, Bağdad); Yûnus İbrâhim es-Sâmerrâî, *Târîhu mesâcidi Bağdâde'l-hadişe*, Bağdad 1397/1977; Hâdî Hâlid Hammûdî el-A'zamî, *ez-Zehâ-rifü'l-cidâriyye fi âşâri Bağdâd*, Bağdad 1980; a.mlf., *el-Medresetü'l-Mustanşiriyye fi Bağdâd*, Bağdad 1981; Mahmûd Şûkrî el-Âlûsî, *Târîhu mesâcidi Bağdâd*, Bağdad 1981; S. Abdürresûl, *el-Kaşrû'l-Abbâsî fi Bağdâd*, Bağdad 1981; A. M. Esvedî, *İmârâtü'l-Mevşıl fi 'ahdi Bedrid-dîn Lü'lü'*, Bağdad 1981; Ahmed Yûsuf İhtimâd, *Mesâcidi Bağdâd fi'l-âsri'l-Osmânî* (doktora tezi, 1982, Kahire); Adnan Türânî, *Dünya Sanat Tarihi*, Ankara 1983, s. 71-98; Abdüsselâm Uluçam, *Irak'taki Türk Mimari Eserleri*, Ankara 1989; a.mlf., "Bağdad'da Abdülkadir Geylanî Külliyesi", *VD, XX* (1988), s. 63-84; a.mlf., "Irak'taki Mukarnas Kubbeli Selçuklu Türbeleri", *a.e., XXIII* (1994), s. 225-280.

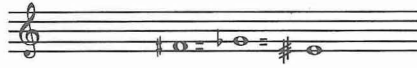
ABDÜSSELAM ULUÇAM

IRAK

(عراق)

Türk müzikisinde bir perde
ve birleşik makam.

Irak Perdesi. Türk müzikisi ses sistemi içinde orta sekizlinin on ikinci perdesinin adıdır. Acem-aşiran perdesine bir bakıye diyezi, rast perdesine bir küçük mücenneb bemolü, veya hüseyinî-aşiran perdesine bir büyük mücenneb diyezi getirilerek elde edilir.

Irak makamı
seyir örneği

Pest sekizlide kaba irak, tiz sekizlide eviç, en tiz sekizlide tiz eviç adını alan irak perdesi gerek klasik ebced gerekse Abdülbâki Nâsir Dede'nin nota sisteminde (و) Kantemiroğlu notasında (و) harfle-riyle gösterilmiş. Hamparsum notasında ise (ر) şekliyle yazılmıştır. Bu perde ba-kiye diyezli fa olarak irak, bestenigâr, dil-keşhâveran, beste isfahan, eviç, evc-ârâ, ferahnâk gibi bir grup makamın da karar perdesidir.

Irak Makamı. Türk müzikisinin eski makamlarından olup dizisi, irak perdesindeki segâh dördlüsüne yerindeki uşşak dördlüsünün katılmasından meydana gelmiştir. Bu yapıya uşşak dördlüsü, bazan nevâda-ki bûselik beşlisini de alarak uşşak dizisi halinde katılır. Ancak irak makamı ağır başlı bir karaktere sahip olduğundan fazla tizlerde dolaşmadığı için çoğunlukla bu dizinin bir kısmının kullanıldığı görülmektedir.

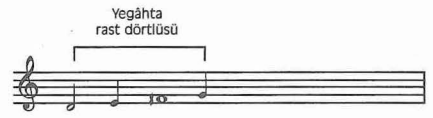
Nota yazımında donanımına si için ko-ma bemolü (segâh), fa için bakıye diyezi (eviç) yazılır, gerekli diğer değişiklikler ise eser içinde gösterilir. Gıcıcı bir seyir takip eden bu makamın yedeni birinci çizgide-ki bakıye diyezli mi (acem-aşiran), durağı bakıye diyezli fa (irak) perdesidir. Ma-kamın güçlüsü olan düğâh perdesi, üzerin-de hem uşşak dördlüsünün bulunması hem de iraktaki segâh dördlüsünün güç-lüsü durumunda olduğundan ayrıca önem taşımaktadır.

Ağır başlı bir makam olduğu için âde-ta dinî karakter taşıyan irak makamının

seyrinde daha çok pestlerde, özellikle du-rak perdesinin altındaki seslerde dolaşı-lıp asma kararlar yapılır ve bu suretle ma-kamın genişleme alanı da teşekkül etmiş olur. Böylece irak perdesinden itibaren makamın yedeni olan acem-aşiran per-desi kullanılarak aşağıya doğru inilirse kaba nîm-hicaz perdesinde hicaz çeşni-siyle asma karar yapılır:

Ayrıca irak perdesinden aşağıya hüsey-nî-aşiran perdesi kullanılarak inilirse ye-gâh perdesinde rast çeşni-siyle asma ka-rar gerçekleştirilir.

Makamın ağır başlı karakterinden do-layı uşşak dizisinin üst bölgesi olan bûse-lik beşlisine ait seslerde fazla gezinilmez. Ancak bu bölgede az da olsa dolaşıldığı zaman nevâ perdesinde bûselikli bir as-ma karar yapılır, ayrıca segâh perdesinde de eksik segâh dördlüsüyle asma karar yapılabilir. Diğer taraftan irak makamının seyri esnasında esasen ana dizide bulun-mamasına rağmen bazan düğâh perde-sinde bir hicaz dördlüsünün yer alması so-nucu rast perdesinde nikriz çeşni-si mey-dana gelir; bu suretle de yerinde hicazlı ve nikrizli asma kararlar yapılır. Hicazlı ve nikrizli asma kararlardan sonra aynı ses-lelerle irak perdesine kadar düşüldüğünde ise irak perdesinde hüzzamlı bir asma ka-rar, bazan da sadece nîm-hicaz perdesi kullanılarak yine aynı perde üzerinde tam segâh beşlisiyle asma karar yapılabilir. Ancak bu geçkilerde fazla ısrar edilme-mesi önemlidir.

Makamın seyrine durak veya güçlü ci-varından başlanır. Diziyi meydana getiren çeşnilerde pek fazla tizlere çıkmadan do-laşıldıktan sonra güçlü düğâh perdesin-de yarım karar yapılır. Bu arada gerekli asma kararların gösterilmesinin ardın-dan bütün dizide ve genişlemiş bölgede karışık olarak dolaşılıp irak perdesinde se-